

УДК 159.942 376

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2025-1-3>

РОБОТА ПСИХОЛОГА З БАТЬКАМИ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ У ВОЄННИЙ ЧАС

Блашкова Олена Миколаївна,

кандидат педагогічних наук,

викладач кафедри практичної психології

Маріупольського державного університету

ORCID ID: 0000-0001-7511-043X

Жиляк Наталія Вікторівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціальної роботи, психології

та соціокультурної діяльності імені Т. Сосновської

Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут»

ORCID ID: 0000-0002-3772-6687

Волощук Марина Борисівна,

викладач кафедри соціальної роботи, психології

та соціокультурної діяльності імені Т. Сосновської

Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут»

ORCID ID: 0000-0002-3600-6792

У статті розглянуто вплив сучасних умов воєнного стану в Україні на емоційний стан батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Зазначено, що реалії сьогодення характеризуються нестабільністю ситуації безпеки та високим рівнем впливу стресогенних ситуацій різного характеру на емоційний стан людини. Висвітлено труднощі, з якими стикаються батьки для забезпечення повсякденних, звичних умов проживання, виховання та навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Мета статті – є дослідження пріоритету роботи психолога з батьками, які виховують дітей з особливими освітніми потребами у контексті надання якісної, своєчасної психологічної підтримки усім членам родини, що сприятиме розвитку та благополуччю дітей у воєнний час.

Результати дослідження. Проаналізовано поняття «особливі освітні потреби». Охарактеризовано можливий емоційний стан дітей з ООП, які перебувають у постійному стресовому стані. Підкреслено, на важливості проведення діагностики емоційного стану батьків, які виховують дітей з ООП.

У ході дослідження використано комплексний підхід, який охоплює всебічний та ґрунтовний аналіз психолого-педагогічної літератури: опрацювання наукових статей, монографій, посібників та інших наукових джерел, які висвітлюють обрану проблематику. Використано емпіричні методи, а саме: спостереження, опитування, тестування та інтерпретацію отриманих результатів. У процесі дослідження виявлено рівні показників функціонального стану батьків та можливі причини виникнення емоційного вигорання та емоційної нестабільності.

Опираючись на зібраний та проаналізований науковий матеріал було підібрано приклади розроблених вправ та технологій для надання ефективної психологічної допомоги батькам, які переживають емоційні труднощі, виховуючи дітей з особливими освітніми потребами.

У результаті проведеного дослідження та отриманих даних, зроблено висновки про важливість надання психологічної допомоги батькам, які виховують дітей з особливими освітніми потребами у воєнний час. Робота практичного психолога полягає у тому, щоб навчати членів родин дітей з ООП, знанням самопомоги у кризові моменти, та допомоги дітям, які переживають стресовий стан.

Ключові слова: батьки, діти з особливими освітніми потребами, психологічна допомога під час емоційного вигорання, вплив кризових ситуацій.

Blashkova Olena, Zhyliak Nataliia, Voloshchuk Maryna. Psychologist's work with parents raising children with special educational needs in wartime

The article considers the impact of the current conditions of martial law in Ukraine on the emotional state of parents raising children with special educational needs. It is noted that the realities of today are characterized by the instability of the security situation and a high level of influence of stressful situations of various kinds on the emotional state of a person. The difficulties faced by parents to ensure everyday, familiar living conditions, upbringing and education of children with special educational needs are highlighted. The concept of 'special educational needs' is analyzed. The possible emotional state of children with SEN who are in a constant state of stress is described. The importance of diagnosing the emotional state of parents raising children with SEN is emphasized.

The purpose of the article is to study the priority of a psychologist's work with parents raising children with special educational needs in the context of providing high-quality, timely psychological support to all family members, which will contribute to the development and well-being of children in wartime.

Results. The study used an integrated approach that includes a comprehensive and thorough analysis of psychological and pedagogical literature: studying scientific articles, monographs, manuals and other scientific sources that cover the selected issues. Empirical methods were used, namely: observation, survey, testing and interpretation of the results. The study revealed the levels of indicators of the functional state of parents and possible causes of emotional burnout and emotional instability. Based on the collected and analyzed scientific material, examples of developed exercises and technologies for providing effective psychological assistance to parents who are experiencing emotional difficulties while raising children with special educational needs were selected.

As a result of the study and the data obtained, conclusions have been drawn about the importance of providing psychological assistance to parents raising children with special educational needs in wartime. The work of a practical psychologist is to teach family members of children with SEN the knowledge of self-help in times of crisis and help for children who are experiencing stress.

Key words: *parents, children with special educational needs, psychological assistance during emotional burnout, impact of crisis situations.*

Вступ

Сучасна Україна переживає складний період, пов'язаний із воєнними діями, які впливають на всі аспекти життя суспільства, включаючи сім'ї, які виховують дітей з особливими освітніми потребами (ООП). У таких сім'ях труднощі подвоюються у поєднанні фізичних, емоційних та матеріальних негараздів, викликаних війною, з постійною необхідністю забезпечення спеціальних умов для розвитку дитини. Емоційний стан батьків, які несуть відповідальність за підтримку та розвиток своїх дітей, є ключовим фактором у забезпеченні їхнього благополуччя.

У кризових умовах батьки дітей з ООП стикаються із зростаючим рівнем стресу, емоційного вигорання, соціальної ізоляції та відчуттям безпорадності. Зазначені фактори негативно впливають як на загальний психоемоційний стан усіх членів родини, так і на здатність забезпечувати належну підтримку своїм дітям.

Враховуючи складну та небезпечну ситуацію, що склалася у державі, деякі батьки приймають рішення переїзду до іншої країни, де є можливість надання безперервної, стабільної підтримки дітям з особливими освітніми потребами.

Матеріали та метод

Сучасні педагогіка та психологія дедалі більше зосереджуються на забезпеченні рівного доступу до якісної освіти для всіх дітей, включаючи тих, які мають особливі освітні потреби (ООП).

Поняття «*особливі освітні потреби*» відображає широкий спектр індивідуальних особливостей та труднощів у навчанні, які можуть бути обумовлені фізичними, сенсорними, інтелектуальними або емоційними порушеннями. Актуальність дослідження цього поняття обумовлена необхідністю більш глибокого розуміння потреб дітей з ООП та розробки ефективних методів підтримки, які враховують їхні індивідуальні особливості.

У контексті реформування освітньої системи України виникає потреба у створенні сприятливих умов для навчання даної категорії дітей, що включає адаптацію навчального процесу, підготовку педагогічних кадрів і розробку сучасних підходів до роботи з батьками. У контексті

нашого дослідження розглянемо питання надання психологічної підтримки батькам, які виховують дітей даної категорії.

Вивченням проблематики надання допомоги сім'ям, у яких виховують дітей з особливими освітніми потребами займаються Т. Калініна, Г. Кісарчук, Х. Колбасова, Ю. Максименко, Л. Матохнюк та ін. Питання надання психологічної допомоги та консультування батьків дітей з ООП досліджують Т. Браніцька, О. Вовченко, Л. Матохнюк, В. Панок, І. Ткачук, О. Шпортун, та ін.

Мета статті – є дослідження пріоритету роботи психолога з батьками, які виховують дітей з особливими освітніми потребами у контексті надання якісної, своєчасної психологічної підтримки усім членам родини, що сприятиме розвитку та благополуччю дітей у воєнний час.

Методологія. Під час дослідження всебічно розглянуто та проаналізовано психолого-педагогічну літературу: опрацьовано наукові публікації, монографії, дисертаційні дослідження, в яких висвітлено дану проблематику. Було використано емпіричні методи спостереження, опитування, тестування та інтерпретація отриманих результатів, що в свою чергу сприяло формулюванню достовірних висновків досліджуваної теми.

Українська дослідниця, Т. Калініна, підкреслює, що однією із вразливих категорій населення, які особливим чином здатні відчувати вплив екстремальних подій, що відбуваються у нашій країні, є діти з особливими освітніми потребами, адже вони досить гостро сприймають події, які викликають зміни в надійності та безпечності оточуючого середовища. Авторка зазначає, що у кризових ситуаціях саме батьки найбільше переживають за дітей. Коли ж у сім'ї є дитина з ООП, то екстрені ситуації та перебування вдома під час повітряних тривог вимагають значно більше батьківської витримки та психологічного ресурсу, ніж зазвичай [2, с. 104].

У разі проживання екстремальних, кризових ситуацій в людини можуть виникати труднощі із базовим почуттям безпеки, розвиваються стани травматичного або посттравматичного стресу, інколи мають місце невротичні та психічні розлади.

Коли мова йде про батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, варто підкреслити на важливості надання їм якісної та ефективної психологічної допомоги.

Саме для цього психологами створюються такі необхідні техніки, вправи, завдання, використання яких дозволить батькам опанувати собою у критичних ситуаціях. Адже, психологи працюють з усіма батьками, незалежно від ступеня їх включеності у критичну ситуацію.

На думку Х. Колбасової батьки дітей з ООП, в умовах воєнного стану почуються особливо тривожними, оскільки їм і до початку воєнних дій було досить непросто соціалізувати та навчати своїх дітей, а наразі, ці можливості ще більше скоротилися, але діти потребують постійної та більшої уваги, що є незмінним [3, с. 49].

Досліджуючи проблеми емоційного вигорання батьків та педагогів, які займаються вихованням дітей з ООП в умовах саме воєнного стану, О. Вовченко, зазначає про важливість процесу спілкування, його емоційної насиченості, можливості встановлення та підтримання контакту. Особливо це стосується дітей з ООП [2, с. 21]. Адже, саме інтенсивність спілкування, його зміст, цілі та засоби є тими чинниками, які визначають рівень розвитку педагогів, батьків та дітей з особливими освітніми потребами. У процесі встановленої комунікації стає можливим набуття нового досвіду, оволодіння навичками та цінними знаннями, які допоможуть дитині з ООП формуватися як особистість. Тому, коли мова йде про членів родини, в якій виховується дитина з ООП, повсякчас виникають питання щодо емоційного вигорання батьків.

О. Вовченко підкреслює, що проведення якісної діагностики на виявлення рівня емоційного вигорання батьків, є важливою, але досить складною роботою у воєнний час [2, с. 22].

Авторами даної публікації було проведено дослідження показників функціонального стану батьків, можливих причин виникнення емоційного вигорання та емоційної нестабільності. Опираючись на зібраний та проаналізований науковий матеріал, нами був використаний емпіричний підхід, що дозволив отримати відповіді на питання щодо важливості надання психо-

логічної допомоги батькам, які виховують дітей з особливими освітніми потребами у воєнний час.

Під час проведення опитування участь взяли 50 респондентів (матері, дітей з ООП) віком від 26 до 51 року. Серед опитуваних були здобувачки освіти Маріупольського державного університету та члени сімей, які тимчасово проживають у Словаччині.

Опитування батьків здійснювалося через розроблені гугл форми, що дало можливість охопити відповідну вибірку респондентів. Та, зважаючи на специфіку досліджуваної проблематики, варто зазначити про те, що батьки відмовляються брати участь у подібних дослідженнях, опираючись на різні причини. Однією із причин є несприйняття складної життєвої ситуації та неготовності справлятися із нею, що лише підкреслює актуальність досліджуваної нами теми.

У ході проведення емпіричного дослідження нами було використано: методику «Індекс життєвого стилю» (LSI) (Life Style Index, Р. Плутчик, Х. Келлерман, Конте); тест диференціальної самооцінки функціонального стану (САН) та опитувальник на вигорання МБІ К. Маслач і С. Джексона (в адаптації Н. Водоп'янової). Вважаємо, що за допомогою обраного діагностичного інструментарію можливо виявити рівень фізичних, психічних та емоційних можливостей батьків для навчання та виховання власних дітей з ООП.

Згідно з отриманими результатами тесту диференціальної самооцінки функціонального стану (САН) було отримано такі показники згідно зі шкалами: за шкалою «С-самопочуття»: високий рівень – 10(20%) респондентів; середній рівень у – 34(68%) опитуваних; низький рівень – у 6(12%) жінок, із числа опитуваних. За шкалою «А-активність»: високий рівень – 4(8%) респондентів; середнього рівня – 41(82%) опитуваних; низький рівень – 5(10%) жінок, із числа опитуваних. За шкалою «Н-Настрій»: високий рівень виявлено – у 10(20%) респондентів; показник середнього рівня – у 32(64%) опитуваних та низький рівень – 8(16%) жінок, із числа опитуваних.

Для кращого представлення отриманих результатів їх подано у діаграмі.

За даною методикою пропонуємо прорахувати середній бала за шкалою: середній бала шкали дорівнює 4 бали, вищі за 4 – розглядається як сприятливий емоційний стан; бали, нижчі за 4 – розглядається, як несприятливий емоційний стан опитуваних; бали 5 і вище – свідчать, про нормальний емоційний стан опитуваних. Прораховані дані подано у таблиці 1.

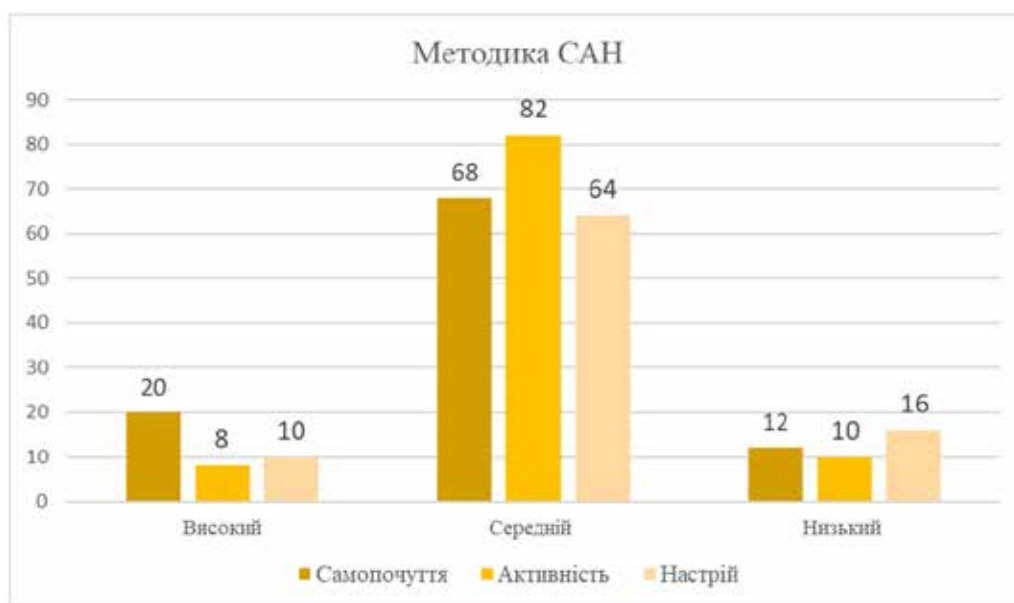

Рис. 1. Результати за тестом диференціальної самооцінки функціонального стану (САН), у %

Таблиця 1

Результати за методикою САН (середні показники, n=50)

	Несприятливий (проблемний) емоційний стан Нижче 4 балів	Сприятливий емоційний стан 4–4,9 бали	Нормальний емоційний стан Вище 5 балів
Самопочуття	31(62%)	12(24%)	7(14%)
Настрій	35(70%)	9(18%)	6(12%)
Активність	33(66%)	13(26%)	4(8%)

Отже, із поданих даних у Таблиці 1 за трьома шкалами, у значної частини респондентів спостерігається несприятливий (проблемний) емоційний стан за усіма шкалами: самопочуття – 31(62%); настрій – 35(70%); активність – 33(66%).

У частини опитуваних спостерігається сприятливий стан емоційний стан за усіма шкалами: самопочуття – 12(24%); настрій – 9(18%); активність – 13(26%).

На жаль, лише у незначної частини жінок, які виховують дітей з особливими освітніми потребами спостерігається нормальний емоційний стан: самопочуття – 7(14%); настрій – 6(12%); активність – 4(8%).

Можемо зробити короткий висновок про те, що ті жінки, які виховують дітей з особливими освітніми потребами переживають особистісні труднощі та мають нестійкий емоційний стан, що характеризується виснаженістю та низьким ресурсом, як фізичним так і моральним.

Опрацьовуючи отримані результати за методикою *Методика «Індекс життєвого стилю» (LSI) (Life Style Index) (Р. Плутчик, Х. Келлерман, Конте)* було проаналізовано рівень напруженості восьми основних психологічних захистів, а також маємо можливість дізнатися ієрархію системи психологічних захистів жінок. У ході опрацювання даних було визначено, найчастіші захисти які використовують жінки, у сім'ях яких є діти з особливими освітніми потребами. Отже, ієрархія систем психологічного захисту жінок, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, наступна (подано у порядку зростання від 1 до 8): 1. регресія – 29%; 2. заперечення – 24%; 3. компенсація – 14%; 4. заміщення – 12%; 5. пригнічення – 6%; 6. інтелектуалізація – 6%; проєкція – 5% та 7. реактивне утворення – 4%. Для кращого представлення результатів їх подано у вигляді діаграми (рис. 2).

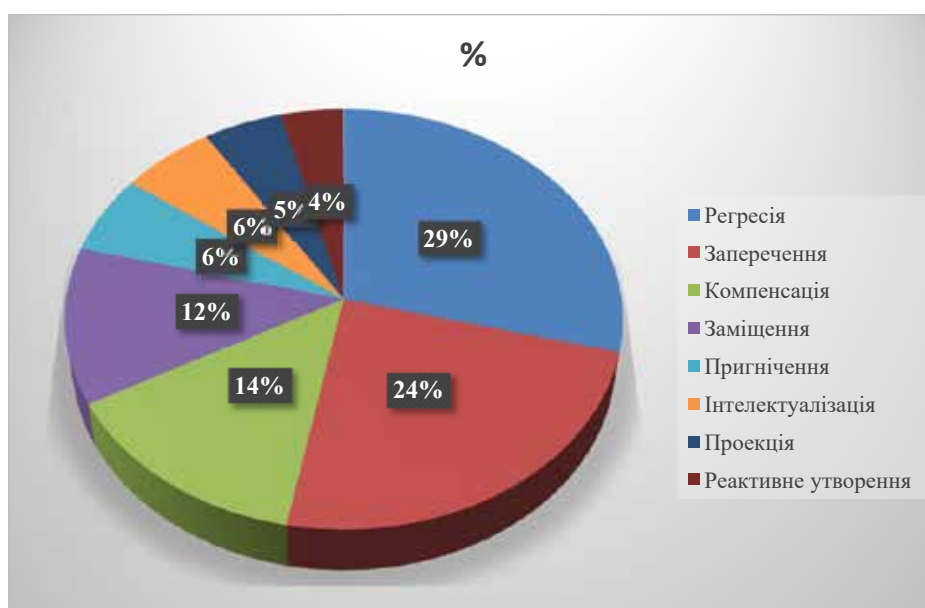

Рис. 2. Ієрархія системи психологічних захистів матерів дітей з особливими освітніми потребами, у %

Таким чином, можна стверджувати, що для матерів дітей з особливими освітніми потребами, які мають середній або високий рівень емоційного виснаження, найбільш характерними механізмами психологічного захисту є «заперечення» та «регресія». Механізм «заперечення» проявляється у відмові визнати наявність певних фрустраційних обставин, що викликають тривогу, або ж у придушенні внутрішніх імпульсів, які суперечать власним установкам.

Зазвичай цей механізм реалізується через ігнорування аспектів зовнішньої реальності, які є очевидними для оточуючих, але не сприймаються самою особистістю. Іншими словами, усе, що викликає занепокоєння або може спричинити внутрішній конфлікт, не усвідомлюється.

Коли мова йде про конфлікт, маємо на увазі всі аспекти внутрішнього протистояння, тобто і суперечність між мотивами, що порушують основні установки особистості, або інформацію, яка, на думку досліджуваних, може загрожувати самоповазі, самозбереженню або соціальному статусу.

Заперечення, як механізм психологічного захисту, проявляється не лише у внутрішніх, а й у зовнішніх конфліктах, що спричиняє значні спотворення у сприйнятті реальності. Що, згідно з отриманими результатами, підтверджується наявністю зворотної кореляції між використанням цього механізму та рівнем емоційного виснаження матерів. Іншим характерним механізмом психологічного захисту для жінок з емоційним виснаженням є «регресія». Згідно з класичними уявленнями, регресія розглядається як захисна реакція, за допомогою якої особистість прагне уникнути тривоги, повертаючись до більш ранніх стадій психологічного розвитку.

При цьому типі захисту особистість, під впливом фруструючих факторів, замінює складні та суб'єктивно непосильні завдання на простіші й звичніші, які легше вирішити в конкретній ситуації.

Такий підхід суттєво обмежує потенціал особистості для подолання конфліктів, оскільки зводить набір доступних поведінкових стратегій до найпростіших, але не завжди ефективних у довгостроковій перспективі.

Отримані результати за *опитувальником емоційного вигорання К. Маслач і С. Джексона (Maslach Burnout Inventory)* дають можливість виявити ступінь емоційного вигорання відповідно до трьох шкал: емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція особистих досягнень.

Відповідно, чим вища сума балів за конкретною шкалою – тим більше буде «проявлятися» вигорання. Сума балів за усіма шкалами свідчить про рівень вигорання.

Для кращого розуміння та сприймання отриманих результатів, їх презентовано у вигляді діаграми (рис. 3).

Як видно із діаграми, у 74% опитуваних матерів виявлено *емоційне виснаження*, що характеризується втому, емоційним спустошенням, інколи спостерігається втрата інтересу до реальності.

Емоційне виснаження це стан психічного та фізичного виснаження, яке виникає внаслідок тривалого стресу, перевантаження емоціями або значного навантаження в роботі чи в особистому житті. Основними ознаками емоційного виснаження є постійне відчуття перевтоми, навіть після відпочинку, зниження концентрації уваги та когнітивної продуктивності, емоційне спустошення, відсутність інтересу до подій і людей, які раніше викликали емоції, відчуття

Таблиця 3

Емоційне вигорання батьків дітей з ООП, за опитувальником К. Маслач та С. Джексона, у %

Шкала емоційного вигорання	Кількість осіб	%
Емоційне виснаження	37	74%
Деперсоналізація	5	10%
Редукція особистісних досягнень	8	16%
Відсутні показники емоційного вигорання	0	0

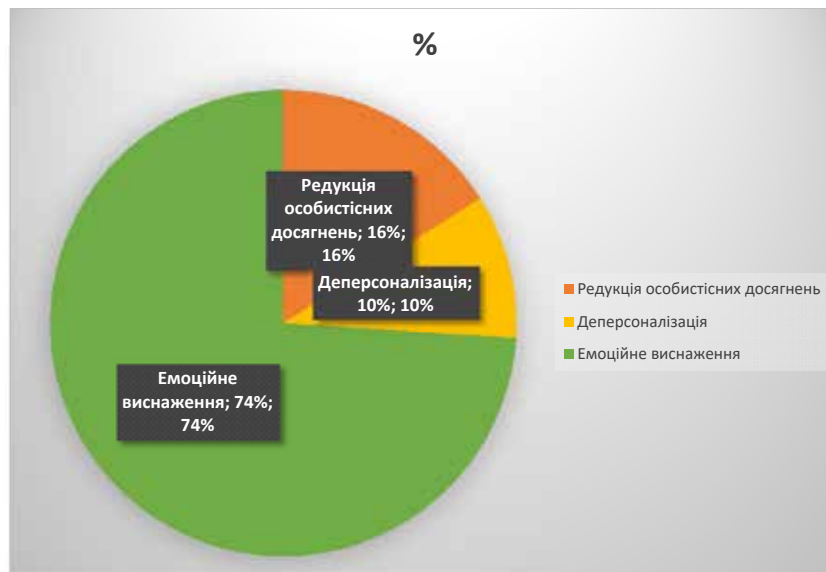

Рис. 3. Показник емоційного вигорання батьків дітей з ООП, за опитувальником К. Маслач та С. Джексона, у %

байдужості або апатії та фізичне виснаження, хронічна втома, зниження енергії, м'язова слабкість, можливі порушення сну, головного болю або інші соматичні симптоми та підвищена дратівливість:

Показник *деперсоналізації* у респондентів сягнув позначки у 10%, і характеризується відчуттям віддаленості або відчуженості від власного тіла, розуму та сприйняття світу. Це стан, при якому людина відчуває віддаленість від емоційного досвіду та може виявлятися у відчутті нереальності або відсутності емоційної реакції на події навколо.

Основними симптоми деперсоналізації є присутність відчуття незв'язності з власним тілом, тобто, людина може сприймати своє тіло як чуже або неправильне, відчувати поколювання, запаморочення або затримання власних рухів, відчуття нереальності навколишнього світу, спостерігається зниження емоційного відгуку, відсутні емоційні реакції на події або переживання емоційного пригнічення.

Редукція особистісних досягнень визначено у 16% опитуваних батьків, що може характеризуватися зниженням рівня компетентності у професійній діяльності, коли виникає незадоволення собою та своїм життям, як особистим так і професійним.

Зниження особистісних досягнень проявляється у зниженні професійної ефективності. Це може виражатися в негативному ставленні до своїх можливостей, обмеженні обов'язків у соціальному середовищі, зниженні відчутті значущості виконуваної діяльності. У людини з'являється відчуття власної неспроможності та некомпетентності.

Результати

Опираючись на отримані результати дослідження, можемо зазначити, що матері, які виховують дітей з ООП під час воєнного стану потребують якісної та своєчасної психологічної допомоги.

Про головні завдання практичного психолога зазначає Т. Калініна, а саме, необхідно допомагати батькам усвідомлювати необхідність використання самопідтримки, як вміння створювати для себе відчуття безпеки, піклуватися про задоволення власних базових потреб, тощо; навчати послабленню неадаптивних процесів, які заважають відкрити доступ до ресурсів, що забезпечують адекватному психологічному функціонуванню; сприяти активізації внутрішньої активності, яка необхідна для розширення власного набору для подолання травматичних наслідків [2, с. 105].

Серед ефективних порад батькам варто зазначити наступні:

1. Не впадайте у паніку – не варто боятися невідомого майбутнього;
2. Проявляйте свої почуття – не приховуйте їх;
3. Прийміть свій стан – прийміть тілесні та емоційні наслідки пережитої кризової ситуації;
4. Слідкуйте за власним здоров'ям;
5. Проявляйте терпіння до себе – потрібен час для відновлення;
6. Поділіться болем з близьким людьми – не закривайтеся від важливих людей;
7. Можливість шукати розради у релігії;
8. Допомагайте іншим людям – іншим людям може бути ще важче;
9. Не проявляйте агресію – ненависть руйнує душу, а любов зцілює її [4].

Колектив авторів Т. Браніцька, Л. Матохнюк та О. Шпортун зазначають, що сім'ї, які виховують дітей із ООП, потребують значно більше психологічної підтримки та ресурсу. Науковцями запропоновано пам'ятку, для членів родин, де зазначається про необхідність складання набору стратегічної аптечки та спеціального харчування (у разі потреби) на найближчі кілька тижнів, засобів гігієни та спеціального обладнання [5, с. 32].

Що ж до психологічної самодопомоги батькам, на думку українських авторів З. Кісарчук, Я. Омельченко та І. Білої, варто оволодіти певними вправами, які допоможуть прожити кризові моменти та повернутися до ресурсного стану: 1. «Заземлення» – ефективно допомагає у разі потреби зупинити негативні думки та емоції, задаючи собі запитання Хто я? Де я? Що бачу? Що я роблю? Хто є поруч? І т.д. 2. «Через п'ять днів після війни» – думайте про мирне майбутнє та своє життя у ньому, уявіть що хочете і можете зробити у ньому. 3. «Три канали» – людина може проявляти себе через емоції, розум та поведінку, варто проаналізувати як Ви можете проявити свої емоції через розум та поведінку, а як це можуть робити інші [6; 7].

Висновки

Впровадження ефективних програм психологічної підтримки родинам сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами були актуальними у мирний час, але під час активних військових дій є гостро затребуваними суспільством, особливо для досліджуваної категорії сімей. *Перспектива подальших досліджень* вбачається у виявленні сучасних психологічних програм підтримки сімей, у яких виховуються діти з ООП та впровадження таких програм у практику психологів.

Література:

1. Вовченко О. А. Проблема емоційного вигорання батьків та педагогів, що виховують дітей з ООП в умовах воєнного часу. URL : https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731601/1/%D0%92%D0%BE%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%A2%D0%95%D0%97%D0%98%20%D0%94%D0%9E%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%86%D0%94%D0%95%D0%99-21-25.pdf
2. Калініна Т. Психологічна допомога батькам дітей з особливими освітніми потребами в умовах військових дій. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Вип. 3. С. 103–107.
3. Колбасова Х. В. Психологічний супровід навчання дітей з ООП за умов воєнного часу: на допомогу батькам та освітянам. *Журнал «Наукові інновації та передові технології» (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)*. 2022. Вип. № 7(9). С. 46–58.
4. Поради батькам під час війни. Важливо як ніколи. URL : <https://www.unicef.org/ukraine/media/18131/file/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D0%B0%D0%BC%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%20%D1%87%D0%B0%D1%81%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8.pdf>
5. Психологічна підтримка та супровід дорослих і дітей у кризових ситуаціях: практикум / упорядники Т. Р. Браніцька, Л. О. Матохнюк, О. М. Шпортун. 2022. Вінниця. 131 с.

6. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки : методичний посібник / за ред. З. Г. Кісарчук. Київ, 2015. 232 с.

7. Технології психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (з досвіду роботи) / авт. В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало, Т. Б. Гніда, І. О. Корнієнко, Н. В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І. І. Ткачук; за наук. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ : Ніка-Центр, 2021. 118 с.